

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Серія «Постаті культури»
Заснована 2017 року

Андрій Пучков

ТРИВКИЙ ТРОЛІНГ ТРИКСТЕРА
Метадраматургія Олександра Корнійчука

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2021

УДК 929:[94+378.4](477-25)«19»
П909

Серія «Постаті культури»

Редколегія серії:

Леонід Фінберг (керівник проекту),
Андрій Пучков, Костянтин Сігов,
Олексій Сінченко (головний редактор),
Елеонора Соловей

Пучков Андрій

1909 Тривкий тролінг трикстера: Метадраматургія Олександра Корнійчука. — Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2021. — 608 с.: іл. — (Сер.: «Постаті культури»).

ISBN 978-966-378-839-5

Явлено досвід біографії найвідомішого українського драматурга радянської доби Олександра Євдокимовича Корнійчука (1905–1972) — найодіознішої постаті української культури і театрального істеблшменту ХХ століття. Отримавши всі можливі радянські відзнаки, Корнійчук сприймався людьми, звиклими думати над тим, де вони перебувають, як той, хто у сценічному втіленні уособлював негатив радянської ідеології з її візантійщиною та приховану антилюдяність «соціалістичного експерименту».

Показано: якщо розумна людина, зважуючи на терезах долі можливі життєві ризики радянського побутування, прагнула лишатися собою, була державно обласканою, перебувала на соціальній видноті, реалізовувалася і мала можливість будь-коли виїздити за кордон, — вона мусила поводитися достоту, як це витончено робив Корнійчук. Ідеться про масштабний кресленник моделі конформної соціальної поведінки талановитої людини за умов недемократичних існувань.

Для завсідників книжкових крамниць.

На обкладинці використано фрагмент роботи Уляни Шалигіної
«Сова із Шильгіґхайму», гуаш, 2016

УДК 929:[94+378.4](477-25)«19»

ISBN 978-966-378-839-5

© А. О. Пучков, 2021
© ДУХ І ЛІТЕРА, 2021

IN MEMORIAM

Леоніда Іовича ГАЙДАЯ (1923–1993),

який під'юджував бачити світ у адекватній формі — гротескній,

та Володимира Євгеновича ПАНЧЕНКА (1954–2019),

який показав, як саме це слід робити серйозно

З М І С Т

Пролог на бібліотечній полиці: Маска виринає 7

Парод

ДРАМАТУРГІЯ ХРИСТИНІВСЬКОГО ПОБУТУВАННЯ І ЮНАЦЬКІ ВИТІВКИ:

Корнійчук впоряджає себе посеред радянської розрухи
початку 1920-х 26

Епісодій перший

ПРО ТЕ, ЯК СЕЛЮК СТАВ МІСТЯНИНОМ, ДОТЕПНИЙ — САРКАСТИЧНИМ, ВІДВЕРТИЙ — ЛУКАВИМ

Стасим I. З христинівських колій на київські пагорби:

Корнійчук намагається перетворитися на містянина 55

Стасим II. Одна агітка, один дюдик і п'ять жвавих новел:

Корнійчук користує із прозових трамплінів 1927–1928-го 87

Стасим III. Подвійна переконливість перших драматургічних вправ:

Корнійчук від столу до кону, від кону до екрану 1928–1932-го 117

Строфа I. «На грані» (1928) 117

Антистрофа I. «Кам'яний острів» (1929) 137

Строфа II. «Штурм» і «Фіолетова щука» (1930) 155

Антистрофа II. Кіносценарист і кіноначальник (1929–1934) 175

Епісодій другий

ПРО ТЕ, ЯК МІСТЯНИН СТАВ ДЕРЖАВЦЕМ, САРКАСТИЧНИЙ — САТИРИЧНИМ, ЛУКАВИЙ — УЇДЛИВИМ

Стасим IV. Сценарне розпланування 1920-х — початку 1930-х:

Якого спадку зрікалися, що набували..... 199

Стасим V. Скорботний вихід на пленер із «Загибеллю ескадри»:

Пародіювання трагедійності: діаманта 1933-го майже не видно 211

Стасим VI. З моря — до Колонного залу, звідти —
на кухню «Платона Кречета»: Корнійчуків 1934-й

у серйозному ствердженні сагири 232

Стасим VII. Еринії паркових видовищ 1935 року:
«Ідуть будьонівці» в Москві — сидять письменники в Парижі 259

Стасим VIII. Ліплення й шитво сценічного егрегору
другої половини 1930-х 268

Строфа I. «Банкір» (1936) 276

Антистрофа I. «Правда» (1937) 281

Строфа II. «Богдан Хмельницький» (1938) 297

Антистрофа II. Радянізований Львів та прихована «Еліта» (1939) 307

Стасим IX. Унаочнення комедіографа: українські степовики
в мирній радості й у воєнних злиднях 318

Стасим X. Розумна гротесковість «Фронту» на один фронт
і сатиричні забавки навколо Другого фронту

Строфа I. Життя на лінії сатиричного вогню («Фронт», 1942) 347

Антистрофа I. Столичний дипломат, український
державний незалежник і «Місія містера Перкінса
в країну більшовиків» (1943) 381

Епісодій третій

ПРО ТЕ, ЯК ДЕРЖАВЕЦЬ СТАВ БАЙДУЖЦЕМ, САТИРИЧНИЙ — ПОБЛАЖЛИВИМ, УЇДЛИВИЙ — МУДРИМ

Стасим XI. Між невдалим міністеріалітетом і початком відлиги:
голова Верховної Ради УРСР між «Дзвонковим» і «Калиновим гаєм»
(друга половина 1940-х) 413

Стасим XII. Відлигова комедійність на «Крилах» демократизму
та під «усміхненими зірками» над Дніпром (1950-і) 469

Стасим XIII. Сценічні успіхи й невдачі між театром і життям
(непевні 1960-і — травень 1972-го) 512

НОЙ І ЙОГО СИНИ: Фрагмент кіносценарію (1968) 562

Ексад

СОЦІАЛЬНА ЕСТЕТИКА ПРИСТОСУВАНСТВА
Із-за лаштунків блазень визирає в глядний зал і радіє життю 579

Вибрана бібліографія Олександра Корнійчука 597

Фільмографія Олександра Корнійчука (автор/співавтор сценаріїв) 603

ПРОЛОГ НА БІБЛІОТЕЧНІЙ ПОЛИЦІ

Маска виринає

*Своїм правим оком він жодних змін не помічав, а от лівим, лівим дуже навіть помічав.
Так і тягло його збунтуватися.*

Юрій ВИННИЧУК

Як про Корнійчука? Про «того самого», — вражено вигукне літня людина, в підозріле око якої впадали театральні афіші 1950–1970-х, навіть 1980-х, а тепер намагається про людське око радянщини позбутися. Невже «отой» Корнійчук заслуговує на книжку, ще й таку грубу?

Хто такий? — здивується молодий сучасник і почимчикує гуглити прізвище.

Та це ж махрово-радянський людописуватель-драмороб, увішаний статськими брязкальцями, «донощик» і «урвитель», й узагалі — лайно, а не людина. До того ж, «у нього ж руки по лікоть у крові». Як імените видавництво насмілилося? Ще й у серії «Постаті культури»? Хіба це по-справжньому культурна постать?

Так чи приблизно так *мусить* подумати кожний вправний громадянин, почувши призабуте прізвище. Бо так учили і вчать: щороку змінюй погляд на минуле, оскільки воно це робить самотужки, поза нашої участі.

Хочу позбавити і тих, хто не знає про Корнійчука, і тих, хто знає, блаженно-романтичного невігластва: він був не таким бісом, як його малюють, — іншим.

Зміна поглядів пов'язана не так із відкриттям нових відомостей, виявленням прихованих архівних свідчень і павичевого віяла напівбрехливих (здебільшого) мемуарів, але, мабуть, із новими асоціаціями, що їх народжує сьогоднішня «сучасність», яка завтра стає минулим.

У вчорашній газеті новин немає, але вони є в завтрашній.

Чи можемо уявити людину, яка читає газету — шурхотить величезними, в половину людського зросту, хрусткими шпальтами-одноденками? Сьогоднішні газети з їхніми плінними і безглуздими новинами — відсьогодні там, у минувшині.

Там і рецензії на постановки Корнійчукових п'єс, і його портрети на пів полоси.

Ця книжка, власне, розрахована на тих, хто про Корнійчука не знає, — але здогадується, що існує якась *історія* (*History*), і що в ній кожне нове слово не обов'язково є правдивим, а від кожного старого (*Story*) ніби тхне брехнею. А також — на тих, хто знає про Корнійчука і певен, що це була непорядна людина, поганий драматург, лукаво зухвалий політик, схильний до великих грошей радянський буржуа й узагалі хлоп, не вартий уваги.

Декотрим до вподоби *намагання* робити цю історію самим, і потім важкувато буває комусь з персонажів «відмитися», якщо від нього лишиться тільки те дифірамбічне, що сказано за життя. А з іншого боку: боротьба за існування між людиною і її совістю далеко не завжди завершується перемогою совісті. Особливо тоді і там, де за совісність дорого платиш, гірше — якщо ризикуєш платити життям. Корнійчук долею і з провінційної погорди був поставлений в такі «совісні» умови, що змушений був вибирати практично щодня. Займаю, як би поведився читач, опинись він на місці Корнійчука? Відмовився б од посад? Чи кожний здатен на такий вчинок? Швець, суди не вище чобота.

Серед багатьох штучних демаркацій існує поділ письменників на два типи: одні вмирають за життя, інші живуть по смерті. Крім витонченості, в цьому ранжирі немає смислу: можна померти разом зі смертю, а потім відродитися в іншій якості — свіжим, бадьорим, незахvatаним; можна деякий час жевріти після смерті, потихеньку занепадати, втрачати чіткість окреслення, перетворюватися на міф (як Бахтін) або вмирати вже назавжди (як Солженіцин). Данте і Боккаччо, Гомер і Пушкін — виняток. Решта тих, чиїми іменами повнять-ся енциклопедії, — більш-менш тимчасові.

Від смерті Корнійчука (15.05.1972) минуло майже півстоліття — достатній термін, аби міцно про нього забути або згадати і продов-

жувати згадувати принаймні наступні п'ятдесят років. Що було — бачили, що буде — побачимо.

Кого згадують так довго? Хто свого часу око муляв якісно, переконливо, вправно.

Півстоліття це покоління, це зміна світоглядних настанов, привід для переписування минулого, такого непевного, примарного, такого химерного й облудного.

Народжуються ті, хто не знав, не знає і не хоче знати, хто є Корнійчук, а разом з ним — що то була за країна, що за час — майже все ХХ століття — на теренах, де досі народжується і вмирає людська пам'ять, частіше — непам'ять. Не зафіксуєш, згине вщент, вщерть. Натомість охочі забути про Корнійчука, роблять справу вправно: забувають, наче не було. А може, то й правильно? Хай йому грець, тому Корнійчукові?

За його життя декілька літературознавців зробили на ньому кар'єру. Втім, наскільки щирим було їхнє письмо? Адже Корнійчук ту багранину читав уважно, і вона не мала його надто драгувати. Звідси і елей, і «об'єктивно-захоплені» оцінки, і легка критика там, де було дозволено самим персонажем. Там, де текстологія, іноді й вправно, а де «власний погляд» — завжди щось напівправдиве, огидненьке, не та оптика, риторика не та.

Ну, щось таке, наприклад:

«Не раз вирушаючи у подорож на крейсері “Червона Україна”, О. Корнійчук, звичайно, бачив гордих кречетів, вивчав їх поведінку. Можливо, так письменник знайшов характеристичне прізвище Кречет і, йдучи за асоціацією з ним, відгранював зовнішні та внутрішні ознаки образу»¹.

Спадає на думку назва книжки «Руководство по определению акул в полевых условиях» (Москва, 1985), що її прокоментував Михайло Безродний: «в лабораторных-то условиях акулу “определить” — дело нехитрое, а вот попопробуй-ка в полевых!»².

¹ *І. Дузь*. Від задуму до прем'єри: Творча історія п'єс Олександра Корнійчука. Київ: Рад. письменник, 1985. С. 55. Тут і далі і тексти Корнійчука, й інші цитуватиму мовою оригіналу (крім перекладів з іноземних мов, які — українською).

² *Мих. Безродний*. Конец Цитаты. С.-Петербург: Изд-во Ивана Лимбаха, 1996. С. 31.

«Про сизих кречетів згадує народ в своїх піснях та легендах. Їх міг знати письменник, який жив в Одесі і працював на кінофабриці. Та варто ще мати на увазі, що скелясті побережжя Чорного моря заселялися кречетами»³.

Справжня літературознавча лабораторія: визначення кречета в польових умовах.

«Не раз вирушаючи» на крейсері «Червона Україна» (колишній «Адмірал Нахімов»), призначеному аж ніяк не для подорожей, Корнійчук, звісно, міг бачити кречета, але саме припущення в устах доктора філологічних наук Івана Дузя — чи то знуцання із драматурга, чи виринання із глибин власного мислення?

«Мене питають: чому п'єса має назву "Платон Кречет". Платон — це хороше, а Кречет... Але уявіть собі, коли Аркадій не сцені каже: "Платон Іванович Свистулькін". Відчуваєте, що не підходить. Треба обирати прізвища, виходячи з характеру» (5 : 135)⁴.

У семантичному смаку конотування імен і прізвищ Корнійчуку не відмовиш, але ж літературознавця, який дошукується справжності в такий дивовижний спосіб, шкода.

Приблизно так писали про Корнійчука: хто ліпше, хто гірше; хто пізніше шкодував про свої оцінки творчості драматурга (як Наталя Кузякіна або, напевно, Катерина Горбунова⁵), хто продовжував ретельно копірситися в його рукописах, невідомо для чого зіставляючи варіанти текстів (як Іван Дузь).

Втім, так було не завжди. Можна дивуватися, як він — тоді головний драматург СРСР і віцепрем'єр-міністр УРСР — дозволив Кіндрату Марковичу Сторчаку завершити передмову до свого першого двотомного видання «Драматичні твори» такою констатацією:

³ І. Дузь. Від задуму до прем'єри... С. 55.

⁴ Тут і далі по всій книзі посилання на тексти Корнійчука, якщо не обумовлено інше, наводяться за його посмертним Зібранням творів у п'яти томах (Київ: Наукова думка, 1986–1988): в круглих дужках вказуються том і сторінка.

⁵ До речі, авторка першої кандидатської дисертації «Творчество А. Е. Корнейчука и его место в развитии советской драматургии» (1950-і), проспект якої зберігається в архіві Корнійчука (Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі: ЦДАМЛМ України), ф. 435, оп. 1, спр. 1943. 11 арк.). Чи не схоже з хрестоматійною назвою з роману Ільфа і Петрова: «Лоханкин и его роль в русской революции»? Тоді писали дисертації і книжки з такими назвами.

«Охопивши велике коло питань розвитку радянського суспільства, О. Корнійчук, однак, не завжди робить ці питання здобутком мистецтва, тобто не завжди вони розкриті в людських характерах, пристрастях, прагненнях <...> Вміщені в двотомнику твори О. Є. Корнійчука різні за своєю художньою значимістю. І це цілком природно»⁶.

Звісно, далі наявне ідеологічне камлання про «глибокі громадські ідеї», про «художника-комуніста», «хвилювання радянських громадян» і «велич» радянської дійсності, але слова про «різну художню значимість» п'єс Корнійчука, що важко заперечувати, свідчить на користь певного демократизму ставлення автора до критики, принаймні до кінця 1950-х.

Отже, в середині 1980-х знову згадали про нього, і до 80-річчя із дня народження надрукували дві невеличкі книжки (цитовану І. Дузя та ще не цитовану Д. Вакуленко⁷), започаткувавши п'ятитомне Зібрання творів, наближене до академічного: з розлогими коментарями, примітками, варіантами текстів.

Тобто тоді, коли, відверто кажучи, цього можна було й не робити: квітневий пленум партії 1985 року, Михайло Сергійович, «нове мислення», Перебудова, відкриття заборонених НКВС-архівів, жахи про сталінщину з її Голодомором, мільйонами замучених у ГУЛАГу, друкування заборонених філософів і, на жаль, марними, але безсмертними надіями на панування здорового глузду.

Здоровий глузд не буває суспільним, він — як і свобода (за Бердяєвим) — категорія *індивідуальна*. Тобто розрахована не на всіх і далеко не кожному «конче потрібна».

Свобода потрібна тим, хто про неї говорить, кому її бракує. А щоб говорити, треба мислити, оскільки ж мислення це інде виснажлива, тяжка вправність, — про свободу думає той, хто собі цей клопіт дає. Таких неврівноважених, нервових людей у будь-якому суспільстві завжди небагато; отже, й усвідомлена свобода насправду потрібна не багатьом. Добре, якщо вони мовчки її для себе здобувають, тікаю-

⁶ К. Сторчак. Передмова // О. Корнійчук. Драматичні твори: В 2 т. Київ: Мистецтво, 1955. Т. 1. С. 20.

⁷ Д. Т. Вакуленко. Олександр Корнійчук: Життя і творчість. Перевид., перероб. і доп. Київ: Дніпро, 1985. 168 с.

чи у «внутрішню еміграцію», створюючи «власні ніші», тоді навколо може бути тихо. Коли ж починають голосно під'юджувати тих, хто про «еміграцію» і «ніші» й гадки не має, тоді трапляються революції: байдуже — Весна Народів чи Велика Жовтнева. Роззявкуватий обиватель до розумових складнощів не пристає, але може піддатися на привабливий словесний галас, «задуматись» (що для нього нехарактерно), але — як вже йому показати, — то потішно, «закликає до рішучої дії». У такий спосіб замість власної свободи кожного утворюється згуртований емоціями тотальний синдром галайстри, «всіх», що веде у протилежну сторону, од здорового глузду якомога далі.

Але ж так хотілося загального, усупільненого здорового глузду, найглибше марилося про нього розумним у всі ті більш ніж сімдесят років радянщини, про які слід заєдно нагадувати, аби не повторювалось. Можна дивитись напівпідпільні фільми про Північну Корею і радіти, що нас все те багатство емоцій, бог дасть, уже не спіткає.

Усе це, — зокрема й Корнійчук, який усе ще лежить на поверхні й дуже (як бачимо) повільно відходить у глибину історії, — повинно відштовхувати тих, хто застав ті часи і може оповісти нащадкам або нащадкам тих нащадків, яким уже розповіли їхні старші колеги й родичі. Або тих прадідів, які до останнього виразно мовчали, бо знали, що все це може повторитися, тобто повернутися.

Корнійчук дуже пасує уявленню про будь-кого з тодішнього партійно-урядового ареопагу. І зовнішність у нього така, що її тоді було модно мати: такі обличчя урядовці тоді носили погордливо, — зауважив якимось Михайло Романович Селівачов. Ну, припустимо, до партійних мордоворотів високого рангу (членів політбюро й секретарів ЦК КПУ Ляшка, Комяхова, Вагченка, Ващенко, Кальченка, Єльченка etc) Корнійчук зовні наче й не дотягував, — все ж таки інтелігентна людина, мав розум в очах (що відзначалося усіма сучасниками), себто лоск трохи не той, — утім, як номенклатурник, із сучасного погляду, стоїть поблизу того самого ряду. У переліку спецрозподільників дефіцитних продуктів його прізвище значилося, і власна «Волга» з бензином і шофером теж була.

Цей самий «сучасний погляд» каже: у який спосіб, звертаючись до минулого, обійтись без Корнійчука, який усю цю радянщину оспікував, навіть вибудовував власними літераторськими зусиллями,

налагоджуючи на відповідний копил свідомість обивателя, пестуючи його світогляд, примітивність якого завжди дається взнаки, поки не піде в кращий зі світів останній тримач червонодерматинового радянського паспорту?

Радянський Союз зник, радянські люди — ще ні. Вони знають і пам'ятають якщо не назви п'єс, то принаймні ім'я і «дух» Корнійчука.

Троє з моїх випадкових співрозмовників процитували майже дослівно репліку голови колгоспу Галушки із п'єси «В степах України»:

«Галушка. Як! Я проти комунізму?! Хто чув, що я проти? Хіба я несознательний? Але нехай мене Часник не тягне до комунізму, мені й у соціалізмі добре, я тільки в ньому пристроївся, і він мені ще не надоїв» (2 : 199).

Як зазначила десь Світлана Алексієвич, комуніст — це той, хто Маркса *читав*, а антикомуніст — це той, хто його *зрозумів*. Я розмовляв з тими, хто добре розумів Маркса попри партійні білети. Мені ввижається, Корнійчук *розумів* Маркса над усе.

Саме вони, радянські люди, не надто намагаючись позбутися радянщини (важко ж зрікатися себе молодого, чи не так?), стоять перед очима, коли подумки дивишся в темряву глядної зали театру, приміром, імені Франка: хто ж вас туди кликав? Чому ж аншлаги по всьому тодішньому СРСР, коли відбувалися прем'єри Корнійчукових п'єс?

Зрозуміло, що із двома офіційними каналами телебачення, по яких повсякчас промивали надмірним позитивом і без того не дуже сповнені смислів мізки, відсутністю Мережі та іншим браком потрібного людині, аби орієнтуватися в часі, — за таких обставин і на Корнійчука підеш. Ібсена, Дюрренматта і Бомарше з Метерлінком на кону не ставили. «Піти на Корнійчука» це вже був якщо не складний світоглядний пошук, то суспільно виправданий духовний порив. «Oh theatre, — you are the world!»

Але повернуся до «ліктів у людській крові»: чи є в цьому зневажливому спічі щось, схоже на правду?

Остання дружина Корнійчука, Марина Федотівна Захаренко-Корнійчук (5.12.1921–15.01.2016), в інтерв'ю до сторіччя від дня народження чоловіка (2005), не надто емоціонуючи, зізналася, що зі слів письменника-драматурга Олександра Левади знає: дехто з

молодих літераторів переглядав архіви КДБ у пошуках компромату на Корнійчука. «Але там нічого не знайшлося»⁸. Погано шукали? Знайшовши, приховали, — не хотіли засмучувати вдову?

А, може, боронь боже, анонімки? Такі самі, про які вигадливо пише Юрій Винничук?

«ОЄК [Олександр Євдокимович Корнійчук] дуже любив писати анонімки на Рильського. То була його найулюбленіша розвага. Оце зберуться вони з НСРом [Натаном Самойловичем Рибакком] та ще критика Лазаря Санова запросять, сядуть за стіл, закусять, а тоді давай анонімку сочинять.

— Який же цей Рильський націоналіст! — хитає головою ОЄК. — У-у-у! Страх який націоналіст. Зустрічаю його вчора коло Спілки та й кажу так, знаєте, весело: “Здрастуйте!” А він: “Як ся маєте?”

— Так і сказав? — перепитує Лазар Санов, який у них був за секретаря і усе старанно записував.

— Так і сказав. А тоді я його питаю: “Куди це ви йдете?” А він: “Обідати”. А я: “Чого ж в «Енеї» не пообідали?” — “А там, — каже, — борщу нема. А мені борщу хочеться”.

— Так і сказав? — перепитує Лазар Санов і записує. — А не сказав часом якого борщу?

— Гм, — морщить лоба ОЄК. — А яке це має значення?

— А велике має значення. Бо якщо, приміром, сказав, що хочеться йому українського борщу, то це ого-го, як міняє діло.

— Диствительно, — погодився ОЄК. — То ви так і пишть.

— А я так і пишу»⁹.

Так-сяк дотепно? Та ні — є література і є література, з життя і з вигадки, із красного слівця, що й Корнійчука не пошкодує, і з такої правди, що декілька разів передумаєш, перш ніж занотувати.

Як в Осипа Мандельштама — найцитованіша цитата із його «Четвертої прози» (1930) — про дозволена література й недозволена, і що дозволена — це мразь, а недозволена — крадене повітря. Або у Віктора Шкловського (1926): «одни в искусстве проливают кровь и семя. Другие мочатся. Приёмка по весу»¹⁰. Як на мене, це суто радянський поділ

⁸ Г. Гірак. Пам'ять серця // Хрещатик. 2005. 8 червня. URL: <https://kreschatic.kiev.ua/ua/2681/art/25944.html>.

⁹ Ю. Винничук. Ги-ги-и. URL: <http://booksonline.com.ua/view.php?book=151757>

¹⁰ В. Шкловский. Третья фабрика. Москва: Круг, 1926. С. 103.

писаного: перед європейським літературним істеблішментом такої проблеми не існувало. І не кожному господь дає талановитість Пушкіна, Чехова чи Достоевського з Шевченком: у кожного свої творчі виділення, в історії ж узагалі все приймається за вагою — історичною.

Все ж таки займаво, як саме інде поводи́ла себе дозволена література? З дозволеними літераторами, серед яких Корнійчук був чи не першим? Мразь? «Сеча»? Ні, так одразу не можна. Веніамін Каверін в останній книзі «Епілог» (яку цькували за неточності, наче мемуари Георгія Іванова за фантазії) мудро запевняв, що за право писати про несвободу у мистецтві слід було розплачуватися відмовою від свободи; треба було підняти руку й здатися. Втім, слід було доводити, що свобода не так і потрібна, що письменнику достатньо «зазора і в два шага, как боксёру для удара». Але для того, аби погодитися на несвободу чи навіть обрати її, слід знайти виправдання: треба довести, що свобода не так уже і потрібна, її можна іноді замінити зазором, тобто злудю вибору¹¹. Цю злуду, *доцільність несвободи* Корнійчук доводив собі, здається, щодня.

То повернуся до архівів. Спочатку Надія Мандельштам у 1970-х, у двох мемуарних книгах («Спогади», «Друга книга»), а затим, на початку 1990-х, інші дбайливці націлилися шукати компромат, аж хлібом не годуй: кожне таке відкриття дорівнювало сенсації, в якій мисливець міг отримати власний маленький моральний гешефт. Доводиться вірити, що і насправду нічого не знайшли, бо хто у пошуковому ражі рахуватиметься із удовами, ба більше — із *вимогливою правдою життя*?

Але ж як іноді по-журналістському хочеться поемоціонувати про «лікті» і «кров» — головне, в чому можна було би звинуватити Корнійчука серйозно, і це особисто в мене відбило б будь-яку охоту займатися його постаттю, — але бач: не знайшли.

На нього доноси точно писали. Його ж підписів на папірцях із традиційним зачином «вважаю за свій обов'язок довести до вашого відома» немає. Усно працював? Телефонно? Ну, телефоном, як відомо, не все можна вирішити: має бути або особистий візит, або папірець. Навіть автографи Сталіна з Хрущовим, Кагановичем і Молотовим на розстрільних списках лишилися, навіть закарлюч-

¹¹ В. Каверин. Епілог: Мемуари. Москва: Аграф, 1997. С. 37.

ки кремлівських старців — на постанові про введення радянських військ у Афганістан.

А на Корнійчука-таки писали. Українські літературознавці Євген Георгійович Адельгейм (1907–1982) й Ілля Ісакович Стебун (1911–2005) у пошуках власної пильності й зовнішніх ворогів української літератури 22.08.1947 відправили тодішньому секретареві ЦК КП(б)У Лазарю Кагановичу вірнопідданого листа, де серед іншого струсу бачимо такий:

«С. Крыжанивский, не раз уже проявлявший антисемитские настроения, накануне прихода А. Корнейчука к руководству Союза Советских Писателей Украины, в беседе с Д. Копицей доказывал, что А. Корнейчука допускать к руководству Союзом нельзя, потому, что он полуеврей и будет мешать нормальному развитию украинской литературы. Когда же Копица, возмущённый такими разговорами, назвал их провокацией, С. Крыжанивский пытался доказать, что взгляды А. Корнейчука опять-таки не могут быть совместимы с украинским происхождением»¹².

Трошки качну маятник здорового глузду.

Докія Гуменна з характерними для неї антисемітськими настроями згадувала про Стебуна:

«Ілля Стебун (яке “українське прізвище”!) настільки вже емансипувався від своєї нації, що гидливо в інтернаціональному дусі казав: “От ніх чесноком пахне!”

Оце ж його за Корнійчукового царствування й поставлено було правити українською літературою. Десь, звідкілясь набралось багато молодих людей, що заповнили порожнечу, яка утворилася була з виарештуванням українських письменників»¹³.

Як бути з рештою «звинувачень», якщо вже не йдеться про «кров» і «ліктьі»?

Може, повірити україномовним нацистським газетам, що видавалися в Берліні під час Другої світової війни, де Корнійчука-дипломата намагалися зробити відлюдком?

¹² Ю. Шаповал. В жанре подмётного письма // Комсомольское знамя. 1990. 6 ноября. С. 4–5.

¹³ Д. Гуменна. Дар Евдотей: Испит пам'яті: [У 2 кн.]. Балтимор; Торонто: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1990. Кн. 2: Жар і крига. С. 312.

«Навесні 1934 року Корнійчук за вказівками Москви і за допомогою Чека приступив до монополізації української літератури. З його благословення чекісти змусили найвидатнішого українського письменника Миколу Хвильового заспокоїти своє полум'яне серце кулею з нагана. За прямими Корнійчуковими вказівками чекісти закували в кайдани Миколу Куліша, Антоненка-Давидовича, Підмогильного, Остапа Вишню і десятки інших справжніх жерців українського слова та й погнали їх на Сибір, Соловки і до Казахстану, продовжити гірку долю геніального Шевченка <...> Починаючи з 1938 року Корнійчук, очолюючи Спілку Українських письменників, оточив себе ерусалимськими інквізиторами городськими, первомайськими, рибачками, тардовими, гофштейнами, феферами та іншими смульсонами й пріцкерами і за їхньою допомогою здушував і знищував у корінні всі прояви українського відродження. Українську літературу вихолощено, канонізовано, підстрижено під московський гребінець. Створено ватагу трубадурів кремлівського ведмедя»¹⁴.

Ці домисли, до того ж, базовані на зоологічному антисемітизмі, не підтверджені жодними документами, яким давно вже слід було би — заради історичної правди — з'явитися на світ.

В іншій газетці зустрічаємо:

«Корнійчук — це майже Петро Великий. “І академік він, і плотник”. До того ж, дипломат, який пролізає нині через вікно у Європу. Для повної подібності до великого російського імператора йому не вистає лише сифілісу. Побажаємо ж нашому дорогому земляку остаточного, вирішального успіху на шляху великої людини!»¹⁵.

На таку панегіричну філіппіку слід було заслужити.

Тут діє лише одна модель: спробуй поставити себе на його місце у той час — чи так само вчинив би? Відповіді на це запитання зокрема й присвячено цю книгу. А чи так він учиняв, як ми про це зараз думаємо? Чи не було у вчинках Корнійчука чогось, що його виправдує в очах майбутнього історика літератури й літераторів?

Постав Шекспіра перед сталінським виконавцем смертних вироків, якимсь Хватом, що там «геніальне» він залишить людству? Шейлок би не мудрував над своєю національністю, Ромео із Джульеттою

¹⁴ О. Гай-Головко. Заслуги і посада // Український вісник: Орган Українського національного об'єднання. Берлін, 1943. 2 травня. № 9 (108). С. 6.

¹⁵ Голос. Берлін, 1944. 19 березня. № 12 (159). С. 3.

тихенько б пішли до Бога вівці пасти, не привертаючи уваги, або втекли до Харбіну, а Ричард III випростався і вимушено був би схожий на самого себе, історичного.

Кожний стає схожим на себе, коли на нього сщить слідчий НКВС, як Хват на знівеченого тортуррами геніального Миколу Вавилова.

Якщо відповідь однозначно позитивна або однозначно негативна, відтак людина мислить у чорно-білих категоріях, а життя лише подекуди буває кольоровим, здебільшого — у відтінках сірого, у барвистих півтонах ошатного гризайлю, соусу, сепії, якщо ти чесний простодуць, і з вируванням трагічно-героїчних, — якщо по-геройському прагнеш перебудувати світ замість того, аби по-дитячому перебудувати себе.

Будучи людиною яскраво творчою, складною до невимовності, Корнійчук себе, здається, не те щоби перебудовував, але намагався залишатися самим собою, вже яким є, за доби, коли це було дуже складно. Важко бути «червоним Шекспіром», та і не потрібно. Коли стало трохи легше, тобто після скону Сталіна, навіть до ХХ з'їзду КПРС і доповіді Хрущова про культ особи (лютий '1956), якщо й спробував перебудувати світ, то переважно як драматург, який не може не прагнути перероблювати хоча б світ уяви глядача. Інакше — навіщо потрібен?

Ну, принаймні аби стати персонажем чудових хармсівських поетик того ж таки Юрія Винничука початку 1980-х. Таких, як-от ця:

«ГАЛУШКИ

Коли Олександр Євдокимович Корнійчук (ОЕК) завершував чергову п'єсу, то влітав на кухню, де його дружина Ванда Львівна Василевська (ВЛВ) варила галушки, і бив її по голові друшляком. Вона ділила його радість тим, що виливала йому на голову баняк гарячої води разом з галушками. ОЕК дуже тішився і, сівши де-небудь в куточку, збирав з голови галушки та й весело обідав, закусюючи часником»¹⁶.

Такі тексти й насправду слід заслужити. Це як анекдоти про Брежнєва, що їх, як кажуть, хтось із його челяді вигадував, аби втішити старіючого генсека.

¹⁶ Ю. Винничук. Ги-ги-и. URL: <http://booksonline.com.ua/view.php?book=151757>

Або — про Пушкіна з Гоголем:

«Гоголь падаєт из-за кулис на сцену и смирно лежит.

Пушкін (*выходит, спотыкается об Гоголя и падает*). Вот чѣрт!
Никак об Гоголя!

Гоголь (*поднимаясь*). Мерзопакость какая! Отдохнуть не дадут.
(*Идѣт, спотыкается об Пушкина и падает.*) Никак об Пушкина спотыкнулся!

Пушкін (*поднимаясь*). Ни минуты покоя! (*Идѣт, спотыкается об Гоголя и падает.*) Вот чѣрт! Никак опять об Гоголя!»

І так ще п'ять разів: «*За сценой слышен голос Гоголя: "Об Пушкина!" Занавес*»¹⁷.

Нічого святого ані в 1930-х, ані зараз, за постмодерну, за отого хтивого колообігу цинічної думки, що завдяки Мішелю Фуко отримав назву «дискурс».

Людвіг Вітгенштейн наполягав, що мова переодягає думки, до того ж так, що за зовнішньою формою цього одягу не можна зробити висновок про форму переодягненої думки, позаяк зовнішня форма одягу утворюється зовсім не для того, аби виявляти форму тіла¹⁸. Тобто пропонується відокремити людину і її внутрішню форму від її творіння — зовнішньої форми. Творець може не знати, чи вдалося і якою мірою вдалося йому реалізувати задум. У процесі розуміння ми маємо справу з текстом, із твором, а не з душею людини, яка їх створила.

Різні люди одне і те саме розуміють по-різному. Мабуть, немає двох людей, які б розуміли однаково «Гамлета» чи «Божественну комедію». У театрі заєдно кажуть про те чи інше «прочитання» п'єси, про різні інтерпретації ролі актором, по суті, про різні розуміння тексту п'єси. А що ж тоді хотів сказати драматург? Нічого: він створив можливість різного розуміння тексту, можливість наповнити старий текст, відомі образи новим змістом, осучаснити його. Якби текст допускав лише одне тлумачення, театр був би не більш ніж ремеслом, і необхідність у ньому відпала б: досить було просто видати п'єсу як окремих літе-

¹⁷ Д. Хармс. Полёт в небеса. Ленинград: Сов. писатель, 1991. С. 360.

¹⁸ Л. Витгенштейн. Логико-философский трактат / Пер. с нем. Москва: Изд-во иностр. л-ры, 1958. С. 44.

ратурний твір¹⁹. Позаяк театр це мистецтво інтерпретації, він нав'язує нові значення вихідним символам, що містяться в формі тексту. Причому, оскільки суспільна місія театру «очисна», а не «вантажна», тексти Корнійчука зараз можуть бути прочитані абсолютно по-іншому, тобто бути зрозумілими по-іншому, тобто їм кожен із нас може надати іншого змісту, переважно позитивного. Від цього, слава богу, не захищений жодний текст, і в цьому його порятунк.

Класики, тримайтеся, поки вас, сердешних, хоч би хтось іще згадує.

* * *

Інтерес до постаті Корнійчука і його п'єс виник у мене наприкінці 1980-х, коли це вже було не модно, коли автор не те щоби впав у немилість, а якось сором'язливо і потихеньку відсовувався історією «української радянської літератури» на другий план. Горбачовська Перебудова набувала незворотної ходи, а на архітектурному факультеті Київського будівельного інституту було нудненько.

Коли мій дідусь Георгій Іванович Назаров подарував передплату на п'ятитомник Корнійчука (виходив у 1986–1988 роках), у київських театрах його п'єси вже не ставилися, в інших, напевно, також. Це ж вам не Кальдерон, Лопе де Вега або Гельдерод з Беккетом і Йонеско та класичною китайською драмою. Лишалося читати, тобто активно уявляти. Потім вичитав в «Уліссі» Джойса корисну в *mundus intelligibilis* пораду: *якщо насправді хочеш побачити, заплющ очі*.

І читати став не так через те, що більше не було чого, — стільки ж займавого тоді з'являлося з архівів, зі спецсхронних полиць, — як важко втриматися, аби не звернути увагу на подарунок рідної людини: дідусь багато часу приділяв моєму розвитку, та й сам — сибіряк — намагався опанувати українську мову. Зараз дивно це усвідомлювати, оскільки Корнійчук аж ніяк не взирець української літературної, але на той час у російськомовному середовищі про це взагалі не наважився б міркувати.

¹⁹ В основі видового розрізнення літератури й театру лежить елементарне: те, що викладається однією особою, і те, що зображується багатьма особами (М.Л. Гаспаров. Избранные труды: В 4 т. Москва: Языки рус. культуры, 1997. Т. 1. С. 553).

Зібрання творів Корнійчука та книжки про його творчість, 1950–1980-і

Відтак у віці шістнадцяти–вісімнадцяти років отримав ін'єкцію у вигляді текстів давно вмерлого автора, і це було чи не перше, що прочитав з української літератури поза шкільною програмою.

Звісно, все це моє особисте short story, не варте уваги, але мушу зізнатися, що «більшовицький» автор мене тоді зачепив міцно, особливо антирадянською зухвалістю діалогів «Загибелі ескадри». Навіть сам написав якусь жакливу п'єску «зі шкільного життя» на мотив молодіжної комедії Віктора Розова «В добрий час!» Та й більшовицьким Корнійчука став сприймати лише дорослішаючи. Згодом прийшло розуміння, що «Серед хитрих і обережних — море прапорів. / А птахи відлітають і повертаються» (М. Воробйов). Коли в компанії однолітків щось цитувалося з текстів Корнійчука, на мене дивилися як на ідіота, крутили пальцем біля скроні й відсахувалися. Коли зараз люди дізнавалися, що пишу книжку про Корнійчука, вже не крутили — соромилися?

Але якось зачепила фраза театрознавця і журналіста Віталія Жехери про Корнійчука як про «веселого авантюриста, привабливого й велелюбного епікурейця, гравця, котрий живе у інакшому світі, ніж

той, котрий йому був призначений природою». Саме таким мені — попри всі думки про нього читачів і глядачів — ввижався комедіограф Корнійчук.

А ще запов такий Жежерин жаль:

«Що б про нього не говорили, сірою нездарою він не був, і доводиться шкодувати, що наразі немає навіть пристойної книги або фільму, де б про нього та його час сказати те, про що він сам мовчав за життя»²⁰.

Потім наштовхнувся на спостереження Елеонори Соловей:

«...Феномен Корнійчука неодмінно діждеться свого дослідника. Але деякі точні слова вже сказані, як-от у спогадах Миколи Руденка: “Давно відомо: можна володіти гострим розумом і при цьому мати глуху й сліпу душу. Ба більше: взагалі не мати ніякої душі — тобто бути бездушним. (Таким, скажімо, був Корнійчук: нерозумним його назвати не можна, але не тільки мені довелось пересвідчитися у його цілковитій бездушності. Саме тому він і прижився на кремлівських верхах, що мав цю якість: там майже всі були такі ж самі)... Так, і Корнійчука зачепила була “ждановщина” (як автора лібрето опери К. Данькевича “Богдан Хмельницький”), але дивовижним чином вив’язався він із тієї халепи благополучно і виніс уроки, що зробили його всемогутнім»²¹.

І подумалося: якби всі можновладці мали душу (не талант), не було би більшовизму, соціалізму, не було би насильства, концтаборів, голоду і «капіталістичних злиднів». Та в тому-то, на жаль, і річ, що ті, хто мають душу, до влади непричетні: вони можуть лише спостерігати, що в когось немає душі, або що в них душа не така, яка має бути в справжньої людини. Але хіба це означає, що несправжніх людей слід знищувати? Хто ж тоді нами буде керувати? Душевні, приємні в спілкуванні, людяні, уважні? Їх надовго не вистачить, бо робота з людьми — найтяжча, звідси інсульты, інфаркти, раки-шмаки й автоімунні хворості, «скверный аппетит, пониженный коленный рефлекс». На кого б дивитися в президіях, чиї накази виконувати? Дон Кіхотів? А на кого ж тоді скаржитиметься інтелігенція, обтяжена надміром віль-

²⁰ В. Жежера. Адмирал затонувших эскадр // Столичные новости. 2005. 24-30 мая. С. 21.

²¹ Е. Соловей. Притча про поетів. 2-е вид. Київ: Дух і Літера, 2018. С. 125.

ного часу, талантом до письма та легкістю «останніх вироків» бездушним, всемогутнім, — куди подінеться світова рівновага?

Наприкінці 1980-х тінейджери, яким на уроках огрядний директор школи, діабетик і викладач російської мови й літератури, колишній інструктор Жовтневого райкому партії та упорядник хрестоматії про Пушкіна (В. Я. Логвиненко), товкмачив «основи комуністичної моралі», здогадувалися: те, що вони бачать, і те, що вони чують, не повинне відрізнятись. А воно до біса відрізнялося. Невловний дух доби й довгі, невпинні, мов сновидні пісні, телевізійні промови Михайла Горбачова допомагали це усвідомити, формуючи небачені форми сприйняття оточуючого.

Виглядало це приблизно так.

«Наш народ дуже чутливий до розходжень між словом і ділом, недаремно наш фольклор пройнятий глузуванням над показухою і парадністю, наша художня література, значення якої здавна величезне в духовному житті країни, безпощадна до проявів несправедливості і зловживань. У кращих своїх творах письменники, діячі кіно і театру підтримували віру в ідейні завоювання соціалізму, надію на духовне відродження суспільства, ніби крок за кроком, всупереч бюрократичним окрикам, а то й переслідуванням виховували в людях моральну готовність до перебудови»²².

На той час такі тексти — самі по собі приголомшливо незвичні й сміливі²³ — все одно мали бути на початку будь-яких передмов, як віршик про Леніна (або Сталіна) і партію мав відкривати будь-яку поетичну збірку. Якось так:

Ленінським сяйвом осяяна,
Йде в комунізм держава.
Слава великому Сталіну,
Батькові рідному —
Слава!

*Платон Воронько*²⁴

²² М. С. Горбачов. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. Київ: Вид-во політ. л-ри України, 1987. С. 19.

²³ Згадую радість батьків, коли після однієї з перших промов Горбачова оповесні 1985-го мама сказала: «владсть досталась какому-то нормальному человеку». Невдовзі Юрій Нагібін книзі публіцистики дасть назву «Время жить» (1987).

²⁴ П. Воронько. В ім'я твоєї волі: Поезії. Львів: Вільна Україна, 1949. С. 4–5.

Незабаром юнацький здогад перетворювався на переконання: «Лиш те руйнується, що є суцільним» (М. Воробйов). Руйнувалася суцільна псевдокомуністична імперія, і мені було весело чатувати, як вона — мерзенна, брехлива, підступна, тупа — це робить. Причому — згори, за активної допомоги першої особи в державі. Причому, — що б там не промовляв останній генсек, хоча й робив він те навдивовижу вправно, багатослівно.

Непростий Олесь Гончар, який непросто ставився до Корнійчука, в щоденнику в день його смерті дав таку характеристику свіжому небіжчикові:

«Був він для своєї доби винятково характерною постаттю. Поєднались в ньому і талант комедіографа, і життєве завзяття, дар інтуїції й акробатська спритність, веселий кон'юнктуризм і буйне епікурейство, спалахи щирості й майже авантюриницький розмах... Не дуже освічений, він став діячем міжнародного класу. Якщо в грі деколи й помилявся, не на те ставив, то все ж виходив переможцем. І тільки ця, з косяю, його перемогла»²⁵.

Корнійчук, п'єси якого були у шкільній програмі («Загибель ескадри» і «Платон Кречет»), багатьма сприймався як куприк кричущої відміни між чутиим і баченим. Але мене цей міцно вже облповуваний автор приваблював: було в його текстах таке, що давало *справжню* змогу відрізнити одне від іншого, «справжні цінності від уявних» (В'яч. Недашківській). А може, через те, що інстинктивно намагаюся бути на боці тих, кого опльовують?

Коли зараз пристав до складання книжки, то стикнувся з тим, що видання самого Корнійчука ще так-сяк можна дістати (на сайтах «Alib.com.ua» та «OLX»), а от монографії про його творчість, так звана «критика», — це така рідкість, що навіть уже і не дивно. Ні, вони не у спецсхоронах, їх просто списали із бібліотек як макулатуру. Разом із промовами Брежнева та його дев'ятитомним «Ленінським курсом», матеріалами партійних з'їздів і вибраними промовами Андропова з Косигіним, Щербицького з Лігачовим, як підручники з «наукового комунізму», «марксистсько-ленінської естетики» й творами Сталіна з Леніним і Мао Цзедунем. Звісно, десь глибоко, в депозитаріях великих бібліотек і Книжкової палати імені

²⁵ О. Гончар. Щоденники: У 3 т. Київ: Веселка, 2003 Т. 2. С. 114.

Івана Франка, навіки відпочивають од читачів обов'язкові їхні примірки. Але ж яка рука дотягнеться до тих текстів, де взяти час, чим під'юджити інтерес?

Утім, як можна приступати до власного тексту, не дослідивши тексти інших на ту саму тему? «Ненауково». Натомість рятує виправдання, що ця книжка — спроба данини здоровому глузду у нічим не упередженому погляді на творчість драматурга, що впродовж майже сорока років була в центрі уваги небайдужих театральних глядачів на одній/шостій, якщо не більше, території Земної кулі.

Коли Корнійчук помер, мені виповнилося два роки: недовго йому судилося бути фізичним сучасником свого останнього читача.

Уже наприкінці 1980-х було відчуття, що я останній читач п'єс Корнійчука. Тепер це переконання зміцнилося до такої міри, що навіть поступилося місцем упевненості, що й сам Корнійчук, і зрештою всі його «критики» працювали саме для мене, для того, аби можна було більш-менш безболісно укласти цю книжку, не озираючись. Чи не останню про нього?

Утім, позаяк історичні події відбуваються раз-у-раз по колу, то, можливо, я лише провокую новітній інтерес до Корнійчука і опиняюсь, мовити б, останнім читачем у старому колі й першим — у прийдешньому?

Попри ці амбітні дурниці, важливим видається те, що цією книжкою намагаюся повернути постать Корнійчука, складного, інде незрозумілого, на історичну сцену взагалі — через драматичний кін його життя, характеру і вчинків, літературних та людських.

Андрій Пучков

*Київ, Русанівка,
липень 2019 — вересень 2020 року*